

**Qaraqalpaqstan florası Fabaceae Lindl. tuxımlası mádeniy ósimlikler
jabayı tuwıslarınıń pal beriwshi túrleri**

P.G. Almenova

**Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Qaraqalpaqstan
gulbanu.almenova@mail.ru**

Annotation: The article analyzes wild relatives of cultivated plants from the Fabaceae Lindl. family, the flora of Karakalpakstan according to their life forms. In Karakalpakstan, 171 species of the Fabacea Lindl family, 10 genera and 15 species, have been identified. The territory of Karakalpakstan is divided into 4 sections - the Usturt Plateau and Kyzylkum, the lower Amudarya and Aralkum. It belongs to different life forms.

Keywords: *wild relatives of cultivated plants, flora, life forms of plants, Usturt Plateau, Aralkum.*

Ózbekstan aymaǵınıń derlik 80 payızın shól iyelegen bolıp, olardan – eń keńi Qızılqum 30 million hektar maydanǵa iye. Ózbekstan aymaǵında ot-jem, shiyki onim, dárilik, azıq-awqat hám basqa paydalı ósimliklerdiń bahalı rezervin belgilewshi hár qıylı ekologiyalıq gruppalardıń kem ushrasatuǵın genofondi toplanǵan (Butnik A.A. hám basqalar, 2016).

Biologiyalıq jemisti anıqlaw hám tiri tábiyaattan aqılǵa say paydalanıw zamanagóy ekologiyanıń eń zárúrli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı (Chudnovskaya, 2013).

Jergilikli floranıń shól jabayı túrleri genofondın bahalaw hám saqlaw morfo-anatomik qásiyetlerin, ximiyalıq quramın, atap aytqanda, ekonomikalıq áhmiyetin úyreniw menen bekkem baylanıslı.

Mádeniy ósimliklerdiń jabayı tuwısları bahalı qásiyetlerdiń pútkil jiyindisi, selekciya ushın baslanǵısh material deregi bolıwı múmkin. Respublika sharayatında evolyuciya processinde kúshli turaqlılıqqa iye ósimliklerdiń ayırıqsha

genofondi qáiplesti. Qisqa, suwıqqa, ıssıǵa, qurǵaqlıqqa, duzǵa shıdamlı ósimliklerdiń keń assortimentine iye bolǵan mádeniy ósimliklerdiń jabayı tuwıslarınan paydalı ósimliklerdi alıwda tabıslı nátiyje nalıw múmkin. Biologiyalıq hár-túrlilik komponentlerin, ásirese, kelip shıǵıw jerlerinde hám ósimliklerdiń genetikalıq resurslariniń maksimal túrliligin maqsetli qorǵaw hám isenimli saqlaw hár qanday mámleket ushın birinshi dárejeli áhmiyetke iye bolǵan wazıypa bolıp tabıladı. Zamanagóy awıl xojalıǵı óndirisin tabıslı rawajlandırıw, qolaysız ekologiyalıq sharayatlarǵa, kesellik hám zıyankeslerge maslasqan jańa ósimlik sortların jaratıw ushın tek ǵana mádeniy ósimliklerdiń hár túrliligin, birinshi náwbette, mádeniy ósimlikler hám jabayı túrlerdiń eń keń sheńberin saqlap qalıw kerek. Olarǵa - mádeniy ósimlikler jabayı tuwısları (MÓJT), sonıń menen birge, málim túrlerdi óz ishine alǵan ulıwma ekosistemalar kiredi (Danilova N.S. hám basqalar, 2013).

Sobıqlılar tuxımlası (Fabaceae L.) - dúnya florasındaǵı shóp hám agash tárizli ósimliklerdiń eń iri tuxımlaslarınan biri. Sobıqlılar gúliniń forması menen ańsatǵana anıqlawǵa boladı. Sobıqlılar gúli, ádetde bes japıraqlı, óz-ara simmetrik, jelkenli keme yamasa ushqısh gúbelekti esletiwshi birlestirilgen gúl táji: gúldiń joqarı japıraǵı "bayraq" yamasa "jelken", eki qaptal japıraqları "eskek" ("qanatları"), eki tómengi gúldiń japıraǵı "qayıq"qa táriyplenedi. Atalıǵı 10, 9 bolıp bir-birine kepserlengen yamasa (kóbinese) 1 erkin.

Qaraqalpaqstan Respublikasında málim ıqlım, edafik sharayatlar hám olar menen baylanıslı bolǵan ósimliklerdiń ayırım túrleri bar.

Mádeniy ósimliklerdiń jabayı tuwısları (MÓJT) ekstremal ekologiyalıq faktorlarǵa (joqarı hám tómegen temperaturalar, qurǵaqlıq, shorlanıw, suw tasqını) hám de kesellikler, zıyankeslerge hám taǵı basqa da shıdamlılıq sıyaqlı biologiyalıq ayırıqshalıqlardıń nasıllıǵın tasıwshıları esaplanadı. Sol sebepli selekciyanıń keyingi rawajlanıwın mádeniy ósimlikler jabayı tuwıslarınan tolıq paydalanbastan turıp bir piker bildiriwge bolmaydı.

Qaraqalpaqstanda MÓJT 171 túrinen Fabaceae Lindl. tuxımlasına kiriwshi 10 tuwıs hám 15 túr menen belgilengen. Tarqalıw aymaǵına kóre MÓJT 4 bólimge bólingen - bul Qaraqalpaqstan aymaǵınıń Ústúrt tegisligi hám Qızılqum, Amudarya deltasi hám Aralqum. Bul tarqalǵan ósimlik túrleri hár qıylı tirishilik formalarına tiyisli (Ajiev hám basqalar, 2016; 2017).

1-keste

Fabaceae Lindl tuxımlası bal beriwshi mádeniy ósimlikler jabayı tuwısları

Fabaceae Lindl. tuxımlası			
№	Tuwıslar	Túrler	Pal beriwshi
1	Alhagi Hill	1,1 <i>A.persarum</i> Boiss. et Bushe	+
		2,2 <i>A. pseudoalhagi</i> (Bieb.) Fisch.	+
2	Ammodendron Fisch	1,3 <i>A. conollyi</i> Bunge	+
		2,4 <i>A. longiracemosum</i> Raik	+
3	Astragalus L.	1,5 <i>A. transcaspicus</i> Freyn	—
		2,6 <i>A. unifolialatus</i> Bunge	—
4	Caragana Fabr.	1,7 <i>C. grandiflora</i> (Beib.) DC.	—
5	Glicirrhiza L.	1,8 <i>G.aspera</i> L	+
		2,9 <i>G. glabra</i> L.	+
6	Medicago L.	1,10 <i>M. lupulina</i> L	+
7	Melilotus Mill	1,11 <i>M. albus</i> Medik.	+
		2,12 <i>M. officinalis</i> (L.) Pall	+
8	Onobrychis Hill	1,13 <i>O.micranta</i> Schrenk.	+
9	Trigonella L.	1,14 <i>T. grandiflora</i> Bunge	—
10	Trifolium L.	1,15 <i>T. repens</i> L	+
Jámi			11

Sobiqlılardıń taǵı bir belgisi tek soǵan tán miywe – lobiya bolıp tabıladı. Miywesi quramında kóp muǵdarda protein bolǵan bahalı azıq-awqat ósimlikleri (lobiya, mash, soya, piste hám t.b.), dárilik elementler deregi, dekorativ, texnikalıq hám t.b. Kóp Sobiqli ósimlikler. olardıń túbirlerinde azot biriktiriwshi bakteriyalar kóp.3-kestege tıykarlanıp, Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan Fabaceae Lindl tuxımlasına tiyisli ósimlikler arasında 11 túrdegi pal ósimlikleri anıqlanǵan degen juwmaqqa keldik. Olar arasında *Alhagi* Hill tuwısınan *A.persarum* Boiss. et Bushe hám *A.pseudoalhagi* (Bieb.) túrleri bar, *Ammodendron* Fisch tuwısınan *A. conollyi* Bunge hám *A. longiracemosum* Raik, eki túrdegi *G. aspera* L hám *G.glabra* L. – *Glicirrhiza* L., *M. albus* Medik. hám *M. officinalis* *Melilotus* tuwısınan (L.) Pall. Qalǵan tuwıslar bir túr pal ósimlikleri menen belgilengen - *M. lupulina* L – *Medicago* L., *O. micranta* Schrenk – *Onobrychis* Hill hám *T. repens* L – *Trifolium* L. tuwısınan.

Basqa túrleri: *T.grandiflora* Bunge, *Trigonella* L., *C.grandiflora* (Beib.) DC. *Caragana* Fabr hám *Astragalus* L. tuwısınan *A. transcaspicus* Freyn, *A. unifolialatus* Bunge túrleri bal beriwshi qásiyetke iye emes (Almenova G. 2021).

Sonday etip, joqarıdagılardı ulıwmalastırıp, sonday juwmaqqa keliwimiz múmkin, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jabayı ósimlik dúnyası úlken potencialǵa iye bolıp, odan aqılǵa say hám tuwrı paydalanıw menen xalıqtı tek ǵana joqarı sapalı, ekologiyalıq taza pal, bálki basqa bahalı bal ónimleri menen de támiyinlew múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ажиев А. Б. К изучению видового состава диких сородичей культурных растений Каракалпакстана и Хорезма // Вестник науки и образования. 2016. №9 (21). –С. 24-28. DOI: [10.20861 /2312-8089-2016-21-001](https://doi.org/10.20861/2312-8089-2016-21-001).

2. Ажиев А. Б., Назарбаева Г., Баходирова Д. Распределение дикорастущих сородичей культурных растений Республики Каракалпакстан

по хозяйственно-ценным группам // Научный медицинский вестник, 2016. N4(6). – С. 51-58.

3. Ажиев А.Б., Баходирова Д.Б., Назарбаева Г.А. Анализ распределения хозяйственно-ценных видов дикорастущих сородичей культурных растений республики Каракалпакстан // Проблемы современной науки и образования. 2017. № 6 (88). –С. 14-16. DOI: 10.20861/2304-2338-2017-88.

4. Альменова Г.П. Медоносное значение дикорастущих сородичей культурных растений из семейства Fabaceae Lindl. Республики Каракалпакстан // Научный журнал «Студенческий вестник». ISSN 2686-9810 № 7(152) часть 2, УДК:08 ББК:97 С:88, Изд. «Интернаука». Москва. 2021. С. 46-48.

5. Бутник А.А., Тодерич К.Н., Матюнина Т.Е. и др. Справочник по морфологии плодов и биологии прорастания семян пустынных растений Центральной Азии. Т.: «Янги нашр». 2016.

6. Данилова Н.С., Семенова В.В. Дополнительный список диких родичей культурных декоративных и лекарственных растений флоры якутии. УДК (635.9+633.88)(571.56). 2013.

7. Чудновская Г.В. *Sanquisorba officinalis* L. В восточном забайкалье. УДК 582.734 (581.52). 2013.